

Мирослав Стаменовић

Поводом тридесетогодишњице ослобођења Краљева

У литератури која третира Народноослободилачки рат наших народа до данас се нису обухватније обрадиле операције јединица НОВЈ на сектору Краљева у периоду октобар-новембар 1944. године. Полазећи од значаја тих борби у завршним операцијама за ослобођење источног дела земље, од дуготрајности борби за ослобођење Краљева, као и од ангажовања већег броја војних снага, како наших тако и непријатељских, на сектору Краљева обради овог периода би требало посветити више пажње. У овом напису је дат преглед борби на сектору Краљева у периоду октобар-новембар 1944. уз напомену да детаљнија обрада операција јединица НОВ Југославије на овом сектору захтева потпуније коришћење архивског материјала и фондова, како оних који се односе на дејства наших јединица тако и оних који се односе на непријатељске јединице.

Ситуација на Балкану, посебно у нашој земљи, била је ујесен 1944. године врло неповољна за немачку војску: под све јачим ударцима јединица НОВЈ које су, извршавајући директиве Врховног штаба кренуле у завршне операције за коначно ослобођење земље, немачке снаге су биле приморане на повлачење и при томе трпеле огромне губитке.

Избијање јединица 3. украјинског фронта Црвене армије на границу Југославије и њихова офанзива ка Великој Морави, као и усмеравање 1. армијске групе НОВЈ директно на Београд, претило је да, падом Београда, буду одсечене и директно угрожене немачке снаге у јужним деловима наше земље и трупе које су се налазиле у Грчкој. Гледано са позиција значаја ибарско-моравске долине за извлачење ових немачких снага, борбе вођене на фронту око Краљева и за његово ослобођење у току месеца октобра-новембра 1944. године имају значајно место у склопу завршних операција за ослобођење овог дела земље.

Како би ослобођењем Београда биле угрожене позиције немачке војне силе, то је врховни командант Југоистока одлучио да организује даљи отпор на широј територији Београда са циљем да омогући групи армија „Е“¹) да, после прикупљања на територији Краљево — Крагујевац — Чачак, изврши продор ка Београду. Овде треба нагла-

сити да је још раније била формирана армијска група „Фелбер“ за одбрану Србије јужно од Београда док не дође до спајања са групом армија „Е“. Међутим, када су се 10. октобра у рејону Велике Плана састале јединице НОВЈ и Црвене армије, то су немачке снаге биле пресечене на два дела, тако су оне јужно од линије Петровац — Велика Плана — Младеновац — Обреновац потпале под команду штаба 34. армијског корпуса који је био подчињен групи армија „Е“²⁾ Овај корпус је на простору Краљево — Крагујевац — Чачак вршио прихватање немачких снага које су се повлачиле образујући код Краљева неку врсту мостобрана врло значајног за њихово извлачење.

Трупе које су припадале групи армија „Е“ су средином октобра 1944. године избиле предњим деловима на Косово. Услед ослобођења Ниша, 14. октобра од стране јединица 13. корпуса НОВЈ (бригаде 22. и 45. дивизије), тенковских јединица 223. дивизије Црвене армије и 6. бугарске дивизије,³⁾ коначно је пресечена моравско-вардарска долина као правац извлачења немачких снага са југа, па су немачке јединице биле приморане да се у повлачењу оријентирају на комуникације дуж Ибра и Западне Мораве у којој ситуацији Краљево добија посебно место. Да би обезбедила уредно повлачење својих снага, команда групе армија „Е“ је зато формирала фронт дуж целе Ибарске клисуре све до Краљева стално појачавајући 34. армијски корпус у рејону Краљева.

У исто време Врховни штаб НОВЈ, после ослобођења Источне Србије и освајања моравско-вардарске долине, упућује према Краљеву 2. пролетерску дивизију НОВЈ и 223. дивизију 68. корпуса Црвене армије. Поред задатка да штите извођење „београдске операције“ са југа, ове јединице су имале и задатак ослобођења Краљева и Чачка а тиме и да пресеку правац повлачења немачких снага долином Ибра и Западне Мораве на запад.

Извршавајући овај задатак 2. пролетерска дивизија и јединице Црвене армије су се кретале од Крушевца и Трстеника. Пошто су 16. и 17. октобра разбиле немачке снаге на линији Брезовица — Врњци и одбиле их на десну обалу реке Груже, непосредно су угрозиле Краљево као главни пункт за извлачење немачких трупа из Ибарске клисуре.

Ово је приморало немачку команду да за одбрану Краљева пребаци из Крагујевца 14. пук 7. СС дивизије и 749. пук 117. дивизије.⁴⁾ Ова два пука су уз тешке борбе и велике напоре организовали одбрану Краљева на линији Палеж — Врба — Витановац — десна обала Груже. Да би осигурање правца повлачења било што успешније немачка команда упућује 25. октобра и 7. СС дивизију на комуникацију Краљево — Чачак. Тако су у трећој декади месеца октобра 1944. на сектору Краљево, у луку од Ковача до Милочаја биле распоређене следеће немачке јединице: 13. и 14. пук 7. СС дивизије, 749. пук 117. дивизије и борбена група „Бургемајстер“ (састава 524. пук и један ди-

визион). Ове снаге су временом замењиване новим и допуњаване. На страни Немаца бориле су се и преостале четничке и квислиншке снаге на овом терену.⁵⁾ Ове немачке снаге су имале задатак да упорно бране поседнуте положаје до извлачења и последње јединице из Ибарске клисуре. Зависно од губитака на краљевачком сектору фронта и од придолажења са југа Немци су стално попуњавали своје редове, надокнађивали губитке и све се више и јаче утврђивали у рејону Краљева. За своју спољну линију одбране користили су истакнуте висове северно од реке Западне Мораве на линији Мала Борча, Чемерница, Витановац, док се са јужне стране њихова одбрана протезала од Врпске Аде преко Врбе, Драгосињаца, Ђаве до Матарушке Бање. Ова линија одбране је била поседнута најјачим средствима и ојачана минским пољима, жичаним препрекама и бункерима. Дубина непријатељских одбрамбених положаја завршавала се на периферији Краљева која је такође била утврђена. Осим тога сви мостови и прилази граду су били минирани.⁶⁾ Сектор Краљева је тих дана бранило и до 20.000 непријатељских војника са знатном артиљеријом и тенковима.⁷⁾

При таквој непријатељској ситуацији на сектору Краљева, отпочеле су борбе за његово ослобођење које су даноноћно вођене пуних 6 недеља, све до 29. новембра 1944. године. У склопу операција Врховног штаба НОВЈ, у тим борбама су учествовале јединице 2. пролетерске дивизије НОВЈ и јединице 223. дивизије Црвене армије, а касније, током новембра у њима узимају учешћа и јединице 25. дивизије НОВЈ.

Већ 16. октобра, одмах по ослобођењу Врњачке бање, Штаб 2. пролетерске дивизије је наредио својим бригадама, 4. црногорској пролетерској бригади, 3. и 6. српској бригади, да наставе са продирањем ка Краљеву у садејству са јединицама Црвене армије које су се кретале углавном комуникацијом. Задатак наших јединица је био да се крећу левом и десном обалом Западне Мораве са крајњим циљем пристизања у околину Краљева и затварања правца према Чачку, Крагујевцу и Косовској Митровици, онемогућавања даљег извлачења немачких снага и ослобођења самог Краљева.⁸⁾ При томе је 4. црногорска пролетерска бригада, са два батаљона 6. српске бригаде требало да, чистећи терен, избије на сектор Ратина — Драгосињци са тенденцијом што ближег примичања самом Краљеву и пребацивања једног дела својих снага на леву обалу Ибра, које треба да затворе простор између Ибра и Западне Мораве према Чачку. Један батаљон ове бригаде је требало да се заједно са јединицама Црвене армије креће комуникацијом Крушевац — Краљево.

Истовремено је 3. српска бригада требало да избије на линију Чукојевац — Раваница, а потом да затвори прелазе преко Западне Мораве, северно од Краљева, према селу Сирчи и Опланићима.

Извршавајући наредбу Штаба дивизије, ове наше јединице су већ око 20. октобра избиле на линију Витановац — Западна Морава — Врба — Ђава — Ковачи. 3. српска бригада се налазила на положајима северно од Западне Мораве, док су 4. црногорска и 6. српска држале положаје од села Врбе до села Ковачи. Јединице Црвене армије су се такође налазиле на положајима око села Врбе. Њиховим избијањем на ову линију око Краљева се формирао фронт на коме је 42 дана вођена непрекидна борба у којој су наши борци у свакодневним тешким сукобима наносили непријатељу тешке губитке.

3. српска бригада је нарочито тешке борбе водила у рејону железничке станице Витановац — село Чукојевац, пошто су Немци свим силама настојали да одрже у рукама комуникацију према Крагујевцу одакле су уз борбу извлачили своје снаге. Те борбе су вођене током 21. 22. и 23. октобра. Како су Немци врло упорно бранили и комуникацију Краљево — Трстеник, то је команда руских јединица одлучила да своју активност усредсреди северно од Западне Мораве. Зато је Штаб 2. пролетерске дивизије наредио 3. српској бригади да 26. октобра садејствујући руским јединицама и чистећи комуникацију избије на линију Сирча — Поповићи — Милочај.⁹⁾

Извршавајући ово наређење, 3. српска бригада је са целокупним људством, потпомогнута артиљеријом и пешадијом Црвене армије, тога дана напала непријатеља на линији Витановац — Шумарице — Велика Борча — Мала Борча. Непријатељ је пружио очајнички отпор тако да је ликвидиран само на Малој Борчи. У овој борби непријатељски губици су износили око 300 мртвих и много више рањених војника. Бригада је тога дана имала 4 мртва и 45 рањених бораца од којих 24 теже. После ове борбе бригада је држала положаје који су само 300 метара били удаљени од непријатељских линија и то у овом распореду: 2. батаљон на левој обали Груже, 4. батаљон на положају Шумарице — к. 206 (до тунела на прузи Краљево — Крагујевац), 3. батаљон је држао Малу Борчу (к. 508) и контролисао село Сирчу и 1. батаљон се налазио на положајима између брда Чемернице (триг. 487) и к. 474.¹⁰⁾ До 10. новембра 3. српска бригада се углавном налазила на овој линији, укопана у рововима који су на неким местима били удаљени једва 100 метара од непријатеља и чије су снаге на овом делу фронта бројале 3-3.500 људи укопаных у ровове са постављеним препрекама и минираним тереном испред ровова.

Истовремено са борбама северно и северо-источно од Краљева, и 4. црногорска и 6. српска бригада су, извршавајући наређење Штаба дивизије, врло брзо избиле на домак Краљева са источне и југо-источне стране. Већ 21. октобра, погискујући непријатеља, ове две бригаде су избиле на линију Врба — Врпска глава — Шумари — Трешњари — манастир Жича. На левом крилу овог дела фронта налазили су се батаљони 6. српске бригаде, док су се у

рејону села Врбе налазиле руске јединице које су потпомагале дејство наших јединица нарочито тежким оруђима и моторизацијом. У току следећих дана ове две бригаде су успеле да одбију нападе непријатеља и да се стабилизују на положајима на којима су се налазиле. Борба на овом делу фронта је била константна и врло упорна. То се види и из дела извештаја 4. црногорске пролетерске бригаде од 28. октобра: „Непријатељ је у овим борбама био врло дрзак и показује ријешеност на борбу до посљедњег вајника. Поред тога, непријатељу на овом сектору стижу појачања, односно редовне смјене, тако да наши борци сваког дана и ноћи имају пред собом одморног непријатеља. Непријатељ располаже са великим бројем тежког оруђа, као и моторизацијом, што у многоме омјета успешан рад и продирање наших јединица. Наши батаљони налазе се укрупнени пред непријатељем на 20 метара одстојања...“). Настојећи да одбаци наше јединице што даље од града и од пута Краљево — Трстеник који је држао у својим рукама, непријатељ је трпео велике губитке. Само у периоду од 20. до 28. октобра, он је на делу фронта према 4. црногорској пролетерској бригади имао губитке од 331 убијеног и 427 рањених војника. Истовремено је и 4. бригада имала губитке: 63 убијена, 147 рањених и 15 несталих бораца.¹²⁾

Око 1. новембра фронт око Краљева се нешто пасивизирао и углавном се претворио у одбрану достигнутих положаја и то: 3. српска бригада на линији Мала Борча — Чемерница — Шумарице — Витановац — Чукојевац у коме се налазио и један руски минометни пук са 20 оруђа. 4. црногорска пролетерска бригада и два батаљона 6. српске бригаде су биле на положајима: Врба (к. 227) — Голетар (к. 277) — Батал ливаде — Берановац (к. 309) Гава (к. 550). Поред пута источно код села Врбе налазили су се руски минометни пук и пук противколских топџа, као и пук пешадије бројчано врло мали. Тих дана вршена је и смена неких јединица Црвене армије. Смена ових јединица као и премореност наших бригада и упорна одбрана десне обале Ибра од стране Немаца, онемогућила је и реализацију преласка преко Ибра између Краљева и Матарушке Бање који је Штаб 2. пролетерске дивизије био предвидео за 30. октобар. Непријатељ који је још увек држао у својим рукама мостове на Ибру и Рибници и пут Краљево — Врба и даље је настојао да честим испадима и жестоком артиљеријском ватром одбаци наше јединице од града.

12. новембра на положаје код Краљева пристигле су и јединице 25. дивизије НОВЈ. Наиме, тога дана су 2 батаљона 18. српске НО бригаде ове дивизије замениле на положајима 3. српску бригаду северно од Западне Мораве која је повучена на одмор.

Уочљиво је из распореда наших јединица да њих у току операција за ослобођење Краљева, нема западно од града на сектору између Ибра и Западне Мораве. То је омогућавало Немцима да комуникацију Краљево — Чачак дуж десне обале Западне Мораве користе за извлачење

својих снага које су долазиле са југа. Због тога је Штаб 2. пролетерске дивизије био приморан, и поред тешких борби које су вођене око Краљева, да пронађе могућност да пребаци своје снаге на леву обалу Ибра како би пресекле пут у долини Ибра и угрозиле пут Краљево — Чачак. То је омогућено тек када је 25. дивизија (односно њена 18. бригада) узимајући део фронта ослободила 3. српску бригаду, као и добијање 25. дивизије ради извршавања ових задатака.¹³⁾

Ово је омогућило појачање притиска на немачке положаје код Краљева у другој половини новембра, али до неких значајнијих резултата није се дошло све док није форсиран Ибар јужно од Краљева. У том циљу је Штаб 2. пролетерске дивизије 22. новембра наредио 3. српској бригади да изврши покрет са одморишта преко Драгосињаца и Готовца у рејон села Матаруге са циљем да покуша пребацивање преко Ибра на леву обалу. Нешто раније овај Штаб је наредио и 6. српској и 19. бригади 25. дивизије да се пребаци на нове положаје на сектору Конарево — Маглич — с. Церје са циљем да врши притисак на непријатеља у Ибарској клисури и покушаја пребацивања преко Ибра.

23. новембра су 2 батаљона 3. српске бригаде успели да пређу на леву обалу Ибра и следећих дана водили жестоке борбе са непријатељем на линији Прозорелица — Бугутовац — Дебело Брдо, наносећи му велике губитке. Ноћу 27/28. новембра делови ове бригаде су напали и протерали непријатеља са железничке станице Матарушка бања. При томе су заплећене велике количине разног војног материјала. Са заплећеним топовима одмах су отворили ватру на непријатеља који се повлачио према Чачку.¹⁴⁾

Пребацивање ове бригаде на леву обалу Ибра и директно угрожавање града и са западне и југозападне стране, омогућило је да у току ноћи 27/28. новембра све наше јединице, заједно са јединицама Црвене армије, пређу у напад на читавом фронту око Краљева. Непријатељ се повлачи на свим линијама уз убрзано извлачење својих снага на запад. Успут је рушио све мостове и путеве. Тада је срушен и мост на Ибру у самом граду. 6. српска бригада је 28. новембра прешла Ибар код манастира Жиче и ослободила Чибуковац. Истог дана су пред Краљево, на десну обалу Ибра избили и батаљони 4. црногорске бригаде. Први батаљон ове бригаде је под ватром прешао Ибар и заузео порушен мост и делове града око моста, што је омогућило и другим јединицама да пређу реку. После улчних борби и чишћења града, у току ноћи 28/29. новембра град је био ослобођен.¹⁵⁾

У овим завршним борбама за ослобођење града јединице 2. пролетерске дивизије су непријатељу нанеле губитке од 320 мртвих и око 600 рањених и 100 заробљених војника. Заплећене су велике количине разног материјала: 7 топова, 2 танкете, 3 камиона, 23 вагона разне муниције, 250 пушака, 15 пушкомитраљеца, 140 пари творничког оде-

ла, 400 вагона и локомотива. Уништена су 4 топа и 30 моторних возила.¹⁶⁾

Тако је после 6 недеља врло тежких борби са далеко надмоћнијим непријатељем Краљево освојило слободно истог оног дана за који је везан најзначајнији датум наше најновије историје. Студија околности је учинио да то буде на прву годишњицу II заседања АВНОЈ-а, дана када је створена нова Југославија. Поред војних извештаја о том догађају остао је и докуменат писан руком, на руском језику, у слободном Краљеву 29. новембра, чији текст први пут објављујемо: „Акт, 29. новембра 1944. године град Краљево. Ми доле потписани командант 1041. стрељачког пука Пузиревски М. М. и командант 4. бригаде II пролетерске дивизије Блажо Јовановић саставили смо овај акт о томе, да је 1041. сп заједничким ударом са 4. бригадом 28. новембра 1944. године у 11 часова увече заузели град Краљево и потпуно га очистили од непријатеља. Данас 29. новембра град и сав... стављени под одговорност командира 4. бригаде. Издали командант 1041. сп М. Пузиревски, командант 4. бригаде потпуковник Блажо Јанковић“.¹⁷⁾

НАПОМЕНЕ:

1). Група армија „Е“ је још почетком септембра почела да се повлачи из Грчке ка северу правцем кроз моравско-вардарску долину. Њу су сачињавала три армијска корпуса (22., 68. и 91.), две самосталне више команде свака од по две дивизије, око 35-40 самосталних батаљона и 100 обалских батерија. Укупна јачина ових снага приближно је износила око 350.000 војника сувоземне војске, око 50.000 ваздухопловаца и 30-40.000 припадника морнарице. — Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945., Београд, 1958., књ. II, стр. 353.

2). 34. армијски корпус формиран је 14. октобра 1944. године са седиштем у Краљеву од разбијених немачких снага у Источној Србији. — Ослободилачки рат Народа Југославије 1941—1945, књига II, стр. 303.

3). Ослободилачки рат, књ. II, стр. 309.

4). Пребацивање ових јединица из Крагујевца на сектор Краљево омогућило је 17. дивизији НОВЈ и 113. дивизији 68. корпуса Црвене армије да 21. октобра 1944. године ослободе Крагујевац.

5). Ослободилачки рат, књ. II, стр. 376-377.

6). Четврта пролетерска, књ. II, Београд 1969., стр. 426.

7). Краљево и околина, Београд, 1966, стр. 423.

8). Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа (даље: Зборник), том I, књ. 14, док. 7.

9). Зборник, том I, књ. 14, док. 119.

10). Зборник, том I, књ. 14, док. 128.

11). Зборник, том I, књ. 14, док. 130.

12). Исто.

13). Средоје Урошевић: „Ослобођење Чачка“ (чланак), Чачак 1941—1944., Чачак, 1964., стр. 180. *

14). Зборник, том I, књ. 15, док. 93.

15). Четврта пролетерска, књ. II, Београд, 1969., стр. 424.

16). Зборник, том I, књ. 15, док. 170.

17). Фотокопија документа се чува у фототеци Народног музеја у Краљеву.